

ÜÇ DÖNEM, ÜÇ TAKVİM: 2002, 2007 VE 2011 YILLARI TAKVİMLERİ ÖRNEĞİNDE DİYANET SÖYLEMİNİN ANALİZİ*

Rıfat ATAY** - Halil ARSLAN***

Öz

Diyaret İşleri Başkanlığı tarafından basılan takvim, yıllık 3 milyonu aşan tirajı ve 10 milyondan daha fazla okuyucusu ile dikkate değer bir din algısı oluşturma, değiştirme ve devam ettirme aracıdır. Takvimlerin bu yönünün akademik açıdan fazla incelenmemiş olmaması, bizi bu çalışmayı yapmaya yöneltmiştir. Araştırmada, 2002, 2007 ve 2011 yılı Diyanet İşleri Başkanlığı takvimlerindeki metinler, metin analizi yöntemiyle incelenmiştir. Dönemler bazında takvimlerde yer verilen konular kıyaslanmış, daha önceki dönemlerde takvimlerde yer verilen konuların son dönemde ilgi dışında bırakıldığı, pek çok yeni konunun ise son dönemde takvimlere dahil edildiği görülmüştür. Bu sonuçlar, kurumsal devamlılıktan beklenenin aksine üç dönem arasında ciddi bir algı değişimini olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Takvim, Algı, Değişim, Diyanet İşleri Başkanlığı, Değerler

* Bu makale, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2011 yılında Doç. Dr. Rıfat Atay yönetiminde Felsefe ve Din Bilimleri ABD yüksek lisans programı esnasında sunulan yüksek lisans seminerinin geliştirilmiş halidir.

** Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. E-posta: rifatay@gmail.com.

*** Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
E-posta: halil.arslan@artvin.edu.tr.

Three Periods, Three Calendars: An Analysis of the Discourses of Diyanet in the Examples 2002, 2007 and 2011 Calendars

Abstract

Calendars, as old as humanity itself, emerged out of the attempt to break down time in units and give meaning to life and time. As far as Islam is concerned, calendar as a subject gain more importance because identifying daily and yearly rituals and performing the rituals related to time on their specific time is an essential part of Islamic religious life. With a circulation of three million yearly and more than ten million readers, the calendar printed by the Presidency for Religious Affairs of Turkey is a significant instrument in forming, changing and maintaining religious perceptions. We were led to do such a study by the lack of academic studies regarding this aspect of the calendars. The study is based on the texts placed on the frontal and back sides of the calendars printed and distributed by the Presidency for Religious Affairs in the years of 2002, 2007 and 2011. The texts have been analysed by the textual analysis method and the changes in religious perceptions have been pointed out. Unlike the expected institutional continuity, when the three periods compared, it is observed that considerable perception changes have taken place; many subjects have been left out while many have been introduced into the calendars. The study found out that as the years progressed and the periods passed, the calendars also changed dramatically. The most apparent change occurred in the calendars was global understanding in choosing or replacing the subjects. This means that the 2007 and 2011 calendars have excluded some national and spiritual values that were thought to be outmoded globally but included in the 2002 calendar. This also signifies a breaking point in religious perceptions of the Presidency for Religious Affairs.

Keywords: Calendar, perception, change, Directorate of Religious Affairs, values

“Hangi cisimdir açıkça bilmek isterim
takvim yapraklarının arasını dolduran
nedir o katı şey
ki gücü
gönlün dağdağasını durultacak?” (Özel 1987: 40)

GİRİŞ

Takvimler zamanı iyi bir şekilde değerlendirmek için genellikle Güneş ve Ay’ın hareketleri esas alınarak yılları, mevsimleri, ayları, günleri, vakitleri göstermek üzere hazırlanan cetvellerdir (Akgör 2010: 487). Zaman çizgisini anlamlandıracak bu iş çok eskilere dayanan bir gelenektir (Unat 2004: 2).

Zaman ve zamanı bilme/ölçme, insanı meşgul eden kadim bir olgudur. Takvimler çağdan çağa milletten millete farklılık arz etse de vakti göstermenin yanında bir kültürel ifade biçimidir (Şulul 2002: 1). Örneğin kimse on iki hayvanlı takvimin Türklerin yaşantısıyla bağlantısını inkâr edemez. Hicret başlangıçlı takvim Müslümanlar için ne kadar önemliyse miladi takvim de Hristiyan dünyası için zengin göndermeler içermektedir.

Zamanın ve vaktin belirlenmesi meselesi, her uygarlık için önemlidir. İslâm uygarlığı için ibadet vakitlerinin belirlenmesi ise ayrı bir önem taşır.

Güneş, Ay ve yıldızlar aracılığı ile zamanın, özellikle de namaz vakitlerinin belirlenmesi ilmîne İlm-i Mikât adı verilir. İslâm astronomisinin amaçlarından birisi, ibadet vakitlerinin tam olarak belirlenmesi ve namazın tam vaktinde ve Kible yönünde kılınabilmesine olanak sağlamaktır. 6. yüzyıldan itibaren bu konuda uyulması gereken bilimsel esaslar ortaya konulmuş ve bazı küçük değişikliklerle günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. 9. yüzyılda, her boylam derecesi veya yılın her bir günü için bu amaçla çeşitli tablolar hazırlanmıştır. İbadet vakitlerinin belirlenmesi amacı ile Emeviler döneminde (661–750) muvakkithaneler açılmış ve bu işi yapan kişiye ‘muvakkit’ adı verilmiştir. Muvakkitlerin atamaları müneccimbaşı tarafından yapılırdı. Bu kurumlar Cumhuriyet’in ilanı ile ‘baş muvakkitlik’ adı altında yeni bir kuruma devredildi ve 1952 yılında kapatıldı (Unat 2004: 1).

Yazının bulunması nasıl insanın kalıcı olma isteğine matuf iddialar taşıyorsa, takvimler belki de akıp giden zamana karşı ipleri elde tutmanın adıdır. Zamanı bilme olgusu etrafında gelişen ve her biri birer felsefi metin olarak da ele alınabilecek takvimler, ilginç yaklaşım tarzları barındırmaktadır. Tak-

vimler başlı başına zamanı ele alış ve ifadelendirmesiyle beraber, günümüzde vakit cetvellerinin yanında yer verilen metinlerdeki yaklaşımın farklılıkları ile de ayrılmaktadır. Takvimler hangi ortak esasa göre hazırlanmış olursa olsun üzerinde taşıdığı metinlerle de bir felsefenin zarfı durumundadır. Diyanet takvimlerini bu çalışmaya konu etmemizin nedeni takvimlerden din felsefesinin alt ilgisi sayılabilecek din algısıyla ilgili çıkarsamalar yapmaktır. Bu amaç için takvimlerdeki metinler zengin bir veri kaynağı durumundadır.

Dinin edebi eserlere konu edilmesi, dini öğretiler için edebi kaynakların araç haline getirilmesi, dini metinlerin birer felsefi metin olarak kabul edilip edilmemesi gibi sorunlar edebiyatla din felsefesinin ortak ilgi alanları olarak birçok çalışmaya konu edilmektedir. Ünlü İngiliz edebiyat kuramcısı Terry Eagleton “‘Edebiyat ile ideoloji’den ... iki ayrı fenomenmiş gibi bahsetmek ... bayağı gereksiz bir şeydir. Edebiyat, ... bir ideolojidir” (2004: 40) demektedir. Edebiyatın değer yargılarından uzak olamayacağı, her metnin aynı zamanda bir düşünce barındırdığı bir gerçektir.

Algı için, “dışımızdaki varlıklar hakkında bilgi edinme yetisi; bu varlıkların bilincine varma yeteneği” (Ulaş 2002: 52) şeklinde bir tanım yapılmıştır. Din algısı ise, bu tanımdan yola çıkılarak, din hakkında anlamlı bir bilgi edinme durumu, dinin bilincinin insanda yer edinmesi diye tanımlanabilir. 3 milyondan fazla tirajı olan Diyanet takvimi de, halkın din algısını oluşturmada vazgeçilmez derecede önemli bir enstrümandır. Bu çalışmamızda, Diyanet takvimlerinden yola çıkarak Diyanet İşleri Başkanlığı’nın din algısındaki değişimine dikkat çekmeye çalışacağız.

Zamanın değişmesiyle takvimlerin de değişmesi tabiidir. Takvimler bu değişimi gösteren dinamik bir veri kaynağı olarak önümüzde durmaktadır. Diyanet takvimlerini odağına alan ilk çalışma ise Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II’de sunulan bir bildiridir. (Yenen vd. 2013: 181-221) Yenen ve Sağır tarafından yapılan çalışma, 2012 Diyanet takvimini metin analizi yöntemiyle ele alarak, takvimin bir panoramasını sunmaktadır. 2012 yılı takvimleri üzerine derinlemesine yapılan bu ve benzeri çalışmalar yanında, elinizdeki çalışma gibi farklı yılları temel alarak yapılacak çalışmaların, daha zengin okumalara kapı açacak şekilde yapılmasının büyük ve önemli bir boşluğu doldurması aşikârdır.

Çalışmada, tabii değişimin dışında, Diyanet İşleri Başkanlığı gibi önemli bir kurumun değişim olgusuna yaklaşımını din algısı özelinde izlemek amacıyla 2002, 2007 ve 2011 yıllarına ait takvimler seçilmiştir. Bu seçime etki eden unsur, bu üç dönemin Diyanet İşleri Başkanlığı için üç ayrı Diyanet İşleri

Başkanı dönemine tekabül etmesidir. Mehmet Nuri Yılmaz dönemini örneklemesi için 2002; Prof. Dr. Ali Bardakoğlu dönemini temsil etmesi için 2007 yılı takvimi incelenmiştir. Son olarak Prof. Dr. Mehmet Görmez dönemini temsil etmesi için, 2011 yılı takvimi seçilmiştir.

Araştırmamızda doküman incelemesi yöntemi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. (Yıldırım vd. 2013: 217) Diyanet Takvimi'nin gerek ön yüzünde gerek arka yüzünde namaz vakitlerini belirten tablolar ve tarihi, hicrî, miladi ve rumi olarak gösteren bölümler bulunmaktadır. Takvimlerin bu kısımları araştırmanın sınırları dışında bırakılmıştır. Bu bölümlerin dışında takvimlerde, ayet, hadis, önemli gün ve haftalar, önemli şahısların doğum ve ölüm yıl dönümleri, tarihi olaylar, tarihi şahsiyetlerin tanıtılması, dini bilgiler, ahlaki uyarılar, şiirler, bazı mimari eserlerin tanıtılması gibi pek çok metin bulunmaktadır. Bu bilgilerin verilmiş şekli ve sıklığı incelenmiş; konuların vurgusu, “iman, ahlak, ibadet, milli ve manevi değerler” olarak belirlenen başlıklar altında toplanmıştır. Bu çerçevede, söz konusu üç takvim arasında din felsefesiyle edebiyat kuramının tanıdığı sınırlar içinde bir karşılaştırma yapılmıştır.

Çalışmanın *sınırları* özetle, üç ayrı başkanlık dönemini temsilen üç ayrı takvimin incelenmesidir. İlaveten basılı takvimin ön yüz üst sağ tarafında yine ayet ve hadisler bulunmaktadır. 2011 takvimi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitesinden elektronik olarak indirildiği için, takvimin önyüz üst sağ tarafı çalışmaya dahil edilmemiştir.

Çalışmamızın *amacı* takvimlerdeki ayet, hadis ve diğer metinlerdeki iman, ibadet, ahlak ve milli manevi vurguyu inceleyerek dönemlere bağlı olarak şu sorulara cevap aranmıştır: Takvimlerde değişen bir din algısı var mıdır? Dönemler bazında önem verilen konular açısından nasıl bir değişim söz konusudur? Genel olarak takvimlerin üslubu ile ne öğütlenmektedir? Takvimlerde nasıl bir din algısı tasavvur edilmektedir? Böylece dönemler arasında bulunması muhtemel din algısı değişikliklerinin izini sürmek, araştırmanın asıl amacını oluşturmaktadır. Her yıl basılıp yenilenmesi, üç milyonu aşan baskısı ve yaygın bir dağıtıma sahip olması nedeniyle halkın din algısının oluşması üzerinde büyük etkisi olması sebebiyle, Diyanet takvimindeki din algısını akademik açıdan ortaya koyabilmek, büyük önem taşımaktadır.

Diyanet Takvimi

1972 yılından itibaren çıkan Diyanet Takvimi, 2002 yılında 2.550.000 (DİB 2002: s. Yok), 2007 yılında 2.650.000 (DİB 2007: s. Yok), 2011 yılında ise 3.000.000 (DİB 2011: s. Yok) gibi azımsanamayacak bir tiraja ulaşan, din algısı üzerinde vazgeçilmez öneme sahip bir yayındır. Takvim, başkanlık yayınları arasında en fazla baskısı yapılan, toplumun farklı sosyal katmanlarına mensup, her eğitim seviyesinden insanın muhatap alındığı, yeniliğe açık, günceli şekillendiren, aynı zamanda güncelin etkilediği bir kitap olarak da görülebilir. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında her yıl baskısı yenilenen ve bu kadar çok basılan başka bir yayın bulunmamaktadır. Ayrıca bu takvim, yukarıda da ifade edildiği gibi hedef kitlesi en geniş yayındır. Okuma yazma bilirse de bilinmese de, namaz kılınan neredeyse her evde namazlara hazırlanmak, namazları vaktinde kılmak için bir takvime ihtiyaç duyulmaktadır.

Takvimin, namaz vakitlerini göstermek gibi pratik faydasının yansıra, din hizmeti veren imam-hatip ve müezzinlerin günde en az beş kere, pek çok vatandaşın da en az birkaç defa başvurduğu bir yayın olması, onu hayatın içinden bir eğitim aracı haline getirmektedir. Ayrıca, bazı bölgelerimizde, Şafii mezhebi müntesiplerinin de bulunabileceğinden yola çıkarak onları beklerken ‘hiç olmazsa takvim yaprağını okuyayım’ şeklinde bir istekte bulunulduğu ve bunun bazı camilerde yerleşik bir uygulama haline geldiği de görülmektedir. Bu durum, takvimin toplumun dini hayatı üzerinde ne denli etkili olduğunun basit bir göstergesidir.

Takvimlerin fikir taşıyan bir aygıt ve bir algıyı paylaşmak/ yaymak için pratik bir yöntem olduğunun farkında olan çoğu sivil toplum kuruluşu ve cemaat, uzun yıllardır takvim üretme yarışı içinde yer almışlardır. Varlıklarını çeşitli vakıf ve derneklere bağlı olarak devam ettiren her biri aynı zamanda cemaat olarak da düşünülecek yapıların hemen hepsine ait bir takvim bulunmaktadır. İmam Hatip Takvimleri, Fazilet Takvimi, Şehadet Takvimi, Türkiye Gazetesi Takvimi, Hürriyet Takvimi, Saatli Maarif Takvimi, Semerkand Takvimi ilk akla gelenlerdir. İşte tüm bunların yanı sıra kendisine din konusunda konuşma hakkı tanınan, Türkiye’de din hizmetini resmi yollardan yerine getiren Diyanet’in bir takviminin olması çok önemlidir. Belli bir görüş çerçevesinde şekillenmesi muhtemel diğer takvimler yanında, Diyanet Takvimi, toplumun her kesimini kucaklayıcı bir bakış açısına sahip olmak durumundadır.

Mobil iletişim olanaklarının artmasıyla, kısmen nostaljik hale gelmiş olan takvim, özellikle kırsal kesimlerde hâlâ çok büyük bir öneme sahiptir. Takvimdeki bilgilerden beslenen, başka kaynaklardan faydalanılmayan ve

“Takvim Müslümanlığı” olarak tanımlanabilecek anlayış, -olumsuz bir anlam içerse de-, takvimin aslında ne kadar güçlü bir algı besleyicisi olduğunu ifade etmektedir. Köylerde namaz vaktini bekleyen cemaatin, camiye gelmeden önce namaz hazırlığı için takvimden ezan vaktine bakması, sonra cami avlusunda beklerken cebinden o günkü takvim yaprağını çıkarıp okuması ya da okutturması oldukça sık gözlemlenebilecek bir durumdur. Birçok yerde takvim, okunan tek şeydir ve eve giren yegâne Türkçe basılı kültür ürünüdür. Bu da yine takvim aracılığıyla halkın Diyanetle kurduğu günlük ilişkinin gücüne işaret eder.

Diyanet, din hizmetini en sık ve geniş anlamıyla takvim yaprakları vasıtasıyla yapmaktadır. Takvim yaprakları peyderpey ama yılın tüm günleri için din öğretim aracı, ahlaki ilkeler aktarıcısı, milli ve manevi değerleri hatırlatıcı, dini ve millî bilinci diri tutucu ve geçmişle bağları sağlamlaştırıcı bir konumda durmaktadır.

Takvimlerin Fiziki Yapısı

Çalışmamıza konu olan üç takvimden ilki olan 2002 yılına ait takvim, üçüncü hamur kâğıda basılmıştır. 2007 yılı takvimi ise birinci hamur kâğıda basılmış olmasına rağmen, şekil ve ebat olarak 2002 yılı takviminden radikal bir farklılık göstermez. Ancak 2011 yılı takvimi hem kâğıt hem de ebat olarak diğerlerinden oldukça farklıdır. Bu takvimin ön yüzünde namaz vakitleri dışında hem sağ hem de sol tarafta iki tane, ayet ya da hadis için kullanılan alan bulunmaktadır. Takvimin arka yüzünde sol tarafta geniş sayılabilecek bir alanda ana metin, sağ tarafta ise ‘dini kavramlar’ veya ‘Esmâ-i Hüsnâ’ başlıkları altında başka bir bölüm ile arka yüzün altında ‘özlü söz’ başlığı altında beyitler yer almaktadır. Bu sayede 2011 takviminde tüm vurgular için daha geniş bir alan elde edilmiştir. 2011 takviminin ön yüzünün üst kısmı, üç bölüme ayrılmıştır. Ortada gün, ay, yıl ve haftanın hangi günü olduğunu belirten bölüm, sol tarafta hicrî, rumî tarihler yukarıdan aşağı doğru sıralanmış ve bu sıranın hemen altında yılın kaçınıcı ayı olduğu, kaçınıcı günde bulunduğu ve yıldan geriye kaç gün kaldığı bilgisinin bulunduğu kısım yer almıştır. Yine sol tarafta bu bilgilerin hemen altında, önemli gün ve hafta bilgileri yer almaktadır. Eğer o güne rastlayan önemli gün veya hafta yoksa, burada yine ayet ve hadislere yer verilmiştir.

Takvimlerdeki Din Algısı

Fiziksel sayılabilecek farklılıkların yanında, her üç takvimde de bariz bir şekilde yaklaşım farklılıkları izlenmektedir. 2002 takviminde millî ve manevî

değerlere yapılan atıflar daha çok ve çeşitli başlıklarla ele alınmasına rağmen 2007 ve 2011 takvimi birbirine yakın oranlarda ve birbirine yakın sayılabilecek bir yaklaşımla yer bulabilmiştir. Bu iki yılın takvimlerinde milli ve manevi konularda tenkifat yapılmış ve milli ve manevi konulara girebilecek ifadeler daha yumuşak bir üslupla şekillenmiş gözükmemektedir. Kaba bir sınıflandırma yapacak olursak 2002 takvimi bir yanda, 2007 ve 2011 yılları takvimi diğer yanda yer alır. 2002 takvimi diğer iki takvime göre daha sıcak bir üslupla yazılmıştır. Mesela “meclis-i mebusan” ifadesinin yanında parantez içinde “millet meclisi” diye açıklama verilmiştir. Yine bahsettiğimiz duruma örnek olarak “Eyüp Sultan’ın (r.a.) Kabrini Bulan ve Aynı Zamanda Fatih’in Hocası olan Akşemsetdin’in Vefatı (1459)” başlığıyla 16 Şubat 2002 takvim yaprağında ifade edilen konu, 2007 ve 2011 yıllarında “Fatih’in Hocası Akşemsetdin’in Vefatı (1459)” başlığıyla daha yalın ve daha nötr ifadelerle yer bulmuştur. 2002 takviminde “Hatay’ın Fransız İşgalinden Kurtuluşu (1938)” diye Hatay’ın kurtuluşu ile ilgili bilgi verilip kimden kurtulduğumuz bilgisine de yer verilirken; 2007 ve 2011 takvimlerinde sadece “Hatay’ın Kurtuluşu (1938)” gibi daha nötr ve belirsiz bir ifade kullanılmıştır. Kurtuluş günleriyle ilgili verdiğimiz bu farklı yaklaşım diğer kurtuluş günleri için de tercih edilmiştir. Takvimleri incelerken en çok dikkatimizi çeken unsurlardan biri bu olmuştur. Genel bir bakışla 2002 takviminin halkın diline daha yakın bir üslupla yazılmış olduğu sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Diğer iki takvimdeki akademik dil hemen göze çarpmaktadır.

Bu, üslup ayrılığı denilebilecek durumdan başka dikkat çekici diğer bir durum da 2002 takvimindeki bazı ifadelerin 2007 ve 2011 takvimlerinden çıkarılmasıdır. Takvim boyunca bunun örnekleri bolca görülebilir. Bu örnekleri milli ve manevi değerlerle ilgili bölümde vereceğiz. Ama genel olarak milli ve manevi değerler konusunda 2007 ve 2011 takvimleri daha az veriye sahiptir. 2011 takvimi daha önce de ifade ettiğimiz gibi fiziken daha fazla vurgu alanına sahip olmasına rağmen bu olanak başka konularda kullanılmıştır.

Takvimlerle ilgili konuları sınıfladığımız bölümlere geçmeden önce incelediğimiz takvim metinlerinin sınıflandırılmasında toplam rakamlar verilirken, örneğin hem ahlak hem ibadet konusuna girebilecek metinler için serbest bir yaklaşım tarzı benimsenmiştir. Çünkü metinleri mutlak olarak ahlaki, ibadetle ilgili ya da itikadi diye ayırmak her zaman mümkün olmamaktadır. Böylesi metinler önce imanla ilgili olarak sayılmış olabileceği gibi başka bir tabloda ahlaki vurguyu ortaya çıkarırken de sayılmış olabilir. İman konusu, takvimlerde genel bir yaklaşımla ahlaki ve ameli konuları destekler mahiyette ele alınmıştır.

Takvimlerdeki İman Vurgusu

Bu bölümde Diyanet Takvimlerindeki imanı konu alan ayet hadis ve diğer konulardaki metinlerin sayısal karşılaştırmasını yapıp 2002, 2007 ve 2011 yılları arasındaki değişimi göstermeye çalışacağız. Bunun daha kolay anlaşılması için takvim yapraklarının ön ve arka yüzlerini tarayıp elde ettiğimiz verilerin hepsini kullanmaya özen göstereceğiz. Bu bilgileri tablo şekline getirip daha kolay okunmasına gayret edeceğiz.

Tablo 1: Takvimlerdeki İman Konusuna Girebilecek Ayet, Hadis ve Diğer Metinlerin Sayısı

Yıllara göre iman vurgusu	2002	2007	2011
	42	74	91

Tablodan da görüleceği üzere iman konusu her üç dönemde defalarca vurgulanmış, imanla ilgili seçilen ayet ve hadislerin daha çok ahlak ve ibadet konularına göndermelerde bulunanları seçilmiştir. Takvimlerde, iman konusunda sırasıyla 42, 74 ve 91 adet vurgu bulunmaktadır. Bu vurgularda pozitif bir dil kullanılmış, iman konularındaki tartışmalı başlıkların yerine aynılıklara dikkat çekilmiş, imanla ilgili genel bilgiler takvim olanakları çerçevesinde verilmiştir.

Takvimlerdeki İbadet Vurgusu

Diğer konularda olduğu gibi ibadet konusunda da seçilen ayet ve hadisler belli bir tutumun ve yaklaşımın eseridir. Seçilen ayet, hadis ve diğer metinlerde öğretici bir üslup kullanılmıştır. Kısa ilmihal bilgileri daha çok günlük hayattaki namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerle ilgili temel bilgi niteliğindedir. Seçilen ayet ve hadislerde ibadetlerle amaçlanan ahlaki olgunluğa erişirme gayesi göz ardı edilmemiştir.

Tablo 2: Takvimlerdeki İbadet Konusuna Girebilecek Ayet, Hadis Ve Diğer Metinlerin Sayısı

Yıllara göre ibadet vurgusu	2002	2007	2011
	114	178	201

İbadet konusundaki metinler için oluşturduğumuz tablo incelendiğinde 2002 yılında 114 kez, 2007 yılında 178 kez, 2011 yılında ise 201 kez ibadet

alanıyla ilgili vurgu olduğu görülecektir. Burada özellikle 2011 yılı takviminde ayet ve hadislerin sayısı arttırılmıştır. Bunun yanı sıra 2011 takviminin farklı bir şekilde basıldığı, kâğıt ebadının büyüdüğü, ön ve arka yüzlerde metinler için yeni alanlar oluşturulduğu, bu yüzden ayet ve hadis sayısının arttırılmış olduğu da göze çarpmaktadır.

Takvimlerde Ahlak Vurgusu

Ahlak, iman ve ibadetin yanında dinimizin üç temel ögesinden biridir. Çalışmamızın bu bölümünde, ele aldığımız her üç takvimde bulunan ahlaka müteallik ayet, hadis ve diğer metinleri takvimler arasındaki vurgu yoğunluğunu karşılaştırabilmek için tablo halinde vermeye çalışacağız.

Tablo 3: Takvimlerdeki Ahlak Konusuna Girebilecek Ayet Hadis ve Diğer Metinler

Yıllara göre ahlak vurgusu	2002	2007	2011
	55	120	86

Sonuç olarak her üç takvim de göz önünde tutulduğunda iman, ibadet ve ahlak konusundaki ayet ve hadislerin seçilişinde paralellik göze çarpmaktadır. Her üç takvimde de hemen hemen aynı ayet ve hadisler yer almaktadır. 2002 takviminde ayet ve hadislerin sayısal çokluğu 2007 ve 2011 yıllarının gerisinde kalmaktadır. Bu durum elbette bir kırılmayı gösterir. 2011 takviminde metinler için daha geniş bir saha olmasına rağmen ahlakla ilgili vurgunun 2007 yılına göre daha az olduğu gözlenmektedir. Bunun sebebi belki de diğer konulara odaklanmaktır. 2011 yılında daha önce de bahsettiğimiz gibi takvim hazırlanırken din algısı yaklaşımında da bir kırılma olduğu görülmektedir. Din algısını ele alıfta 2011 takvimi, özellikle 2002 ve 2007 yılı takvimlerinden farklı bir tavır alışı etkisiyle şekillenmiştir denilebilir. Bahsettiğimiz bu kırılma için çalışmamızın bir sonraki bölümü daha vuzuha kavuşturucu bilgiler içermektedir.

Takvimlerdeki Milli ve Manevi Değerler Vurgusu

2002 yılı takviminde bariz bir şekilde milli ve manevi değerlere yapılan vurgu daha fazladır. Bu durum milli ve manevi değerlerle ilgili oluşturacağımız tabloda da açıkça görülecektir. Takvimler arasındaki ayırım daha çok milli ve manevi değerlere yapılan vurguda izlenmektedir. Çalışmamızın belkemi-

ğini oluşturan ve bizim de dikkat çekmek istediğimiz nokta tam da burasıdır. Şimdi her üç takvimi de izleyebileceğimiz bir tablo ne demek istediğimizi daha da kolaylaştıracaktır.

Tablo 4: Takvimlerdeki Milli ve Manevi Değerler Konusuna Girebilecek Ayet Hadis ve Diğer Metinler

Yıllara Göre Milli ve Manevi	2002	2007	2011
Değerler Vurgusu	506	336	311

Tablolardan da anlaşılacağı gibi iman, ibadet ve ahlak gibi sınıflandırmalarda konu sayıları birbirine yakındır. Buna karşın milli ve manevi değerler olarak sınıflandırılan konu başlıklarında bir farklılık göze çarpmaktadır. Her üç takvimde diğer konu başlıklarında niceliksel olarak paralel bir yaklaşım izlenirken, milli ve manevi değerler altında sınıfladığımız başlıklarda bu paralellik zıt bir duruma dönüşmektedir.

Milli ve manevi değerler olarak sınıfladığımız konular içerisine, kimliğimizin oluşmasında öneme sahip, belli bir din algısının izini taşıyan önemli gün ve haftalardan bahseden konu başlıkları ve bu anmalardan bahseden genelde takvim yaprağının önyüzünde bulunan bilgiler de dâhil edilmiştir. Bunlara ek olarak önemli şahsiyetlerin tanıtımı, cami vb. gibi maddi kültür öğeleri, düşman işgalinden kurtuluş günleri, önemli sosyal günlere dikkat çeken anmalar, “NATO’ya girmek” gibi önemli siyasal karar hatırlatmaları, maddi olmayan kültür öğesi sayılabilecek ananevi durumlar, önemli ve geleneksel iklim değişimi haberleri vd. sayılarak tablodaki yekûna ulaşılmıştır. “Verimlilik Haftası”, “Dünya Kooperatifçilik Günü” (DİB 2011: 21 Aralık) gibi yaptığımız kategorilerin hiçbirine dâhil edilemeyen bilgiler ise sınıflandırma dışı tutulmuştur.

2002 yılı takvimi milli ve manevi değerler konusunda sayısal olarak diğer iki takvimden oldukça ileridedir. Bu durum, 2002, 2007 ve 2011 takvimlerinde milli ve manevi değerler kapsamında değerlendirilebilecek konulardaki vurgu yoğunluğunda, dilin nötr değil pozitif kullanımında kendisini göstermektedir. 2007 ve 2011 takvimlerinde tüm kurtuluş günleri bilgileri sadece “Hatay’ın Düşman İşgalinden Kurtuluşu” örneğinde görüldüğü gibi nötr sayılabilecek şekilde yer alırken, 2002 takviminde kurtuluş günleri bilgileri hangi milletin işgalinden kurtulduğumuz bilgisini de içermektedir. Bu söylemdeki tercih değişikliği, dini algıdaki kırılmanın bariz göstergelerinden biridir.

Benzer bir söylem değişikliğini “Mekke’nin Fethi ve Kâ’be’nin Putlardan Temizlenmesi” (DİB 2002: 1 Ocak) şeklindeki ifadenin, 2007 ve 2011 takvimlerinde “Mekke’nin Fethi (M.630)” (DİB 2007: 1 Ocak ve DİB 2011: 1 Ocak) şekline çevrilmesinde de görmek mümkündür. Burada “Kâbe’nin Putlardan Temizlenmesi” ifadesi halk söylemine daha yakın, daha etkili ve canlı bir anlatımdır. ‘Kâbe’nin Putlardan Temizlenmesi’ ifadesinde Hz. İbrahim’in Kâbe’yi putlardan temizleme kıssasına da bir gönderme varken daha sonra bu tercihten vazgeçilmiştir. Burada bir betimleme varken putlardan temizlenme ifadesinin çıkarılması metni daha resmi bir havaya büründürmüş gözükmektedir. İlk takvimdeki ifade ise, Kâbe’nin eski durumuna da işaret eden, tarihsel arka planı daha dolu bir ifadedir.

“Sultan Ahmet Camii’nin Temeli Atıldı (1609)” (DİB 2002: 4 Ocak) bilgisinin 2002 takviminde var olduğu, ancak diğer takvimlerde bulunmadığı tespit edilmiştir. Söz konusu bilgi, hem caminin tarihi köklerine işaret etmekte, hem de önemli bir mimari eser niteliği taşıdığını bize hatırlatmaktadır. Bu bilgi de halkın yalnız takvim yaprakları arasında bulabileceği türden bir bilgidir. İmanla, ibadetle ve ahlakla ilgili bilgiler pek çok kaynaktan elde edilebilirken, halkın bu ve buna benzer bilgileri elde etmesi için daha fazla çaba sarf etmesi gerekir. Bu tür bilgilerin takvim yapraklarında yer almasıyla, takvimin hedef kitlesindeki herkes, din, ibadet ve ahlak gibi yazılı ve canlı kaynaklarla elde edilebilecek bilgilerden farklı olarak milli ve manevi konularda da bilgilendirilmiş, dini duyguları uyandırılmış olmaktadır. 2002 de, Sultan Ahmet Camii gibi simgesel bir eserin inşası, takvim yaprağı sayesinde bile olsa gündemde yer alırken; bu tarz ifadeler 2007 ve 2011 yılı takvimlerinde yer bulamamıştır.

“Yunanlılar, Eskişehir’i İşgal Etmek Maksudıyla Bursa’dan Hareket Etiler (1921)” (DİB 2002: 6 Ocak) bilgisi de, 2002 takviminde yer bulmakta, bizi canlı bir tasvirle Cumhuriyetin ilk yıllarına götürmektedir. Bu bilginin diğer iki takvimde yer almamış olması bir zihniyet değişikliğinin olduğunu göstermektedir. Bu değişim, aynı zamanda din algısındaki değişime de işaret etmektedir.

Bir başka örnek ise 2002 yılı takviminde yer alan “Hz. Peygamber (s.a.v)’i Medheden Su Kasîdesi Şâiri Füzûli’nin Vefatı (1555)” (DİB 2002: 11 Ocak) ifadesidir. 2002 de bu bilgi verilirken, diğer iki takvimdeki ele alınış tarzıyla “Fuzuli’nin Ölümü” denilmemiş, ayrıca açıklayıcı bilgi verilmiştir. Diğer iki takvimde olmayan bu verinin, milli ve manevi değerlerimiz konusunda daha zengin bir söylem içerdiği düşünülebilir.

Takvimler arasındaki değişimi daha iyi görebilmek için 2002 takviminde yer verildiği halde, 2007 ve 2011 yıllarında milli ve manevi değerleri anlatan metinler içinde yer bulamayan aşağıdaki konulara bakmakta yarar vardır. 2002 takviminin ilgili arka sayfalarında yer verilen bu bilgilerden bazıları, 2007 ve 2011 takviminin önyüzünde sadece yıldönümlerinde hatırlatılırken, arka kapaklarında geniş bir şekilde yer almamıştır.

“Harzemřahlar, El-Biruni, Katip Çelebi, Fuzuli, Batı Hun Devleti, Hacı Bayram-ı Veli, Sahih-i Buhari, Gazneliler, Başkurdistan, İbrahim Müteferrika, Şeyh Şamil, Büyük Hun İmparatorluğu, Ahmet Kabaklı, Sultan IV. Murad Han, Kahramanmaraş’ın Kurtuluşu, Kıbrıs’ın Fethi, İmam Şafii, Erzurumlu İbrahim Hakkı, Tataristan, Bedir Savaşı, Riyazüs Salihin, Minyatür sanatı, Gazneli Mahmut, Zeyd Bin Sabit, Mimar Sinan, Gazi Osman Paşa, Abdülkerim Satuk Buęra Han, Büyük divan şairleri, Manisa mesir şenlikleri, Hazreti Muhammed’in Şam seyahati, Altınordu Devleti, Abbasiler döneminde Türkler, İmam Ebu Hanife, Konyalı Mehmet Efendi ve büyük tefsiri, Türklerin İslamiyet’i kabulü, Hazreti Ömer’in Müslüman oluşu, Akhunlar Devleti, Hat sanatı, Nasreddin Hoca, Yunus Emre, Ashab-ı Suffa, Bu Vatan Kimin Şiiri, Kültürde asimilasyon ve entegrasyon, Hezarfen Ahmet Çelebi, İlk Ezan, Büyük Selçuklu Devleti, Piri Reis, Tokyo Camii, I. Ve II. Kıbrıs Harekatı, Antalya Yivli Minare Camii, Tezhip sanatı, Bosna Hersek, Erzurum Kongresinin tarihteki yeri, İlk Müslümanlar, Karahanlılar, Edebiyat, Hatay’ın Türkiye’ye iltihakı, I. Kosova Zaferi, Türk Sanat Dallarından Mahya, Marmara Depremi, Dini ve Milli Deęerlerin Önemi, Başkumandanlık Meydan Muharebesi, Sakarya Meydan Muharebesi, Şehit ve Gazilik Ruhu, Yehova Şahitleri, Ordunun Duası şiiri, Kırgızistan, Bayrak Şiiri, Misyonerlik Faaliyetleri, Ertuęrul Gazi, Sivas Kongresi, Kurtuluş Savaşında Kadın, İzmir’in Fethi, Şam Ümeyye Camii, Yusuf Has Hacıp’ten öğütler, Berlin Türk Şehitliği, Yavuz Sultan Selim, Azerbaycan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi, Anadolu’da Beylikler Dönemi, Emir Sultan, Ahilik ve Kültür, Yurtdışındaki Vatandaşlarımızın Dini Problemleri,

Göktürkler, Hazreti Sümeyra, Yurtdışındaki Vatandaşlarımızın Örf ve adetlerini Korumalıyız, Kırım ve Kırım Türkleri, Ebu's Suud Efendi, Uluğ Bey, Mostar Köprüsü, Türkmenistan, Anadolu Toprağı adlı şiir, Kazakistan, Yahya Kemal Beyatlı, Varna Zaferi, Aşkabat'ta Yükselen Minareler, Ali Kuşçu, Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi, Türk Tarihinde Kadın, Anadolu'da Kadının Rolü, Sultan Alparslan, Kadınlara Seçme ve Seçilme Hakkının Verilmesi, Sessiz Gemi şiiri, Osman Gazi'nin Vasiyeti, Bursa Yeşil Camii, Safahat Dua şiiri, Kaşgarlı Mahmut, Şeyh Edebalı, Hayber'in Fethi, İmam-ı Buhari, Mehmet Rıfat Börekçi, Kuba Mescidi, Orhun Abideleri, Ömer Seyfettin, Anadolu Selçuklu Devleti, Kırkpınar Güreşleri, Erzurum Tabyaları, Topkapı Sarayı, Fetih Marşı, Özbekistan, Mehteran, Dede Efendi, Mabetler ve kutsiyeti, Tuğrul Bey, Barbaros Hayrettin Paşa, Barbaros'un Türbesi Önünde şiiri." (DİB 2002).

Bu konu başlıkları 2002 takviminin ne kadar geniş bir ilgi alanı olduğunu da göstergesidir. Mostar Köprüsü, Kırgızistan, Kazakistan, Türkmenistan, Şam Ümeyye Camii, Tataristan, Orhun Abideleri, Tokyo Camii gibi başlıklar geniş bir coğrafya ile ilgilenildiğini göstermektedir. Anılan takvimde yurtdışında yaşayan vatandaşlarımızın dini ve milli problemleri ile ilgili en az iki başlığın olması da ayrıca dikkate değerdir.

2002 takvimi geçmişi daha güçlü kucaklayan, mefkûresi daha geniş, ilgileri daha canlı bir takvimdir. Bu durum özellikle milli ve manevi değerler söz konusu edildiğinde daha güçlü bir şekilde dikkati çekmektedir.

Çalışma alanımız olan din felsefesinin edebiyatla olan ilişkisi bağlamında, 2002, 2007 ve 2011 takvimlerinin akademik çalışmalar açısından ne derece mübit bir saha olduğu açıktır. Bir metnin aslında bir fikrin temsilcisi olduğu, metin seçimlerinden, metinlerin konumlanışına, bazı bilgilerin tekrar etmesinden bazılarının görmezden gelinmesine, kullanılan dilin ifadelerinin ne kadar önemli olduğuna kadar, metin eleştirisine veri olabilecek birçok şeyin söz konusu üç takvimde güçlü örnekleri olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda 2002 takviminden örnek verirken 2007 ve 2011 takvimlerinin milli ve manevi değerlerle ilgili metinlere tamamen bigâne kaldığı da iddia edilemez. 2007 ve 2011 takvimlerinde de, 2002 takvimine göre vurgulama

gücü zayıf düşmüş olsa da; milli ve manevi değerleri konu edinen metinler, ayet ve hadisler, önemli gün ve haftalar, kıymetli şahsiyetler tanıtılmaktadır. Hatta 2002 takviminde olmayan bazı konuların 2007 ve 2011 takviminde işlendiği de görülmüştür. Ancak yine de bu üç takvim toplu olarak değerlendirildiğinde milli ve manevi değerlere en fazla önem verenin 2002 takvimi olduğunu ifade etmek gerekir. 2002 takviminde olup da 2007 ve 2011 yılında bulunmayan bizim tespit ettiğimiz konu sayısı 127'dir. 2007 ve 2011 takvimleri, milli ve manevi konularda yukarıda sayılan başlıkları ortadan kaldırıp, yerine daha fazla ayet ve hadise yer vermiştir. Bu tercih özetle “ana kaynaklara dönüş” olarak ifade edilebilir. Buradaki tercihi belirleyen unsurun Diyanet üzerindeki yoğun akademik etki olduğu söylenebilir. Bunu, hazırlanan hutbeler, basılan kitapların seçimi ve son yıllarda akademik camiadan müftü ataması yapılması ile de örnekletmek mümkündür. Çalışmamızdan yola çıkarak Diyanet'in artık daha kapsayıcı, çoğulcu bir din anlayışını benimsediği, Avrupa Birliği'ne giriş isteklerinin daha güçlü bir şekilde dile getirildiği, yakın zamanlarda bu söylemlerin fazlasıyla dillendirildiği söylenebilir.

SONUÇ

İnsanlık tarihi kadar eski olan takvim, zamanı birimlere ayırma, hayatı ve zamanı anlamlı kılma çabasından doğmuştur. İslam dini açısından günlük ve yıllık ibadetlerin belirlenmesi ve zamana bağlı olan ibadetlerin sağlıklı bir şekilde icrası için takvim olgusu daha da önem arz etmektedir.

Bu çalışmada 2002, 2007 ve 2011 yıllarına ait Diyanet İşleri Başkanlığı takvimleri metin analizi yöntemiyle karşılaştırılmıştır. Bu karşılaştırma için takvimlerin ön ve arka yüzlerindeki çeşitli başlıklarda verilen bilgiler din algısındaki yaklaşım tarzının farklılığını ortaya koymaktadır.

Konuyla ilgili Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu-II'de sunulan mezkûr bildiri, Diyanet takvimlerini odağına alan ilk çalışmadır (Yenen vd. 2013). Söz konusu çalışma, 2012 yılı Diyanet Takviminin küresel bir anlayışla hazırlanmış olduğunu sık sık ifade etmektedir. Bu çıkarım, bu çalışmanın sonuçlarıyla da paralellik arz etmekte ve örtüşmektedir. Buna göre takvim yapıpraklarından örneklerle, 2007 ve 2011 takvimlerinde 2002 takvimine göre milli manevi değerlerimize yapılan vurgunun azaldığı, bu sınıflandırmaya girebilecek bazı konu başlıklarının artık takvimlerde yer almadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bahse konu çalışmada dikkat çekilen evrensel ilkelere yapılan atıfların çokluğunun 2011 takvimi için de geçerli olduğu kolaylıkla iddia edilebilir. 2011 takviminin fiziksel özellik olarak daha özenli hazırlanmış olduğu, takvimde kullanılan ifadelere dil bilgisi ve yazım kuralları açısından dikkat edildiği açıkça

belli olmaktadır. İman ve ibadetle ilgili bulgularda yıllara bağlı olarak bir artış eğilimi vardır. Buradaki artış, mizanpajı değiştirilen takvimin daha çok ifadeye olanak tanıyan bir tarzda yayınlanmasıyla da açıklanabilir. Ahlakla ilgili ise 2002 yılında 55 adet olan vurgu, 2007 yılında 120 iken 2011 yılında 86 adet olarak tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, 2002 takviminin milli ve manevi verilerce zengin olması, 2007 ve 2011 takvimlerinin bu kategoride görece daha zayıf sayılabilecek bir vurguya sahip olması, Diyanet'in din algısında da bir kırılmaya işaret etmektedir. Özel'in (1987; 40) ifadesiyle, 2007 ve 2011 dönemleri "takvim yapraklarının arasını dolduran" "o katı şey" "gönlün dağdağasını" durultmaktan çok uzaktır. Takvimler günceli etkiledikleri gibi güncelden de etkilenirler. 2007 ve 2011 takvimleri, sosyal değişimin takvimlere nasıl yansıdığını açıkça göstermektedir. Burada hemen akla gelen şu sorular sorulabilir:

- Daha kapsayıcı, evrensel değerler denilen bir bakış açısı milli ve manevi değerlerden vazgeçmeyi mi gerektirmektedir?
- Düşman algımız takvimlerde nasıl gösterilmelidir?
- Düşman sadece müphem bir şey midir ki; 2002 yılında, kurtulduğumuz ifade edilen İngiliz, Rus, Yunan, Fransız gibi düşmanlar 2007 ve 2011 yıllarındaki takvimlerde belirsiz hale gelmektedir?

Cevap bekleyen soruların muhatabı elbette "takvim yapraklarının arasını dolduran" kimseler olarak takvimleri hazırlayanlardır. Biz yine de eldeki verilerden yola çıkarak takvim hazırlayanların hangi saiklerle "takvim yapraklarının arasını dolduran" şeylere karar verdiklerini, böyle bir tasarruf, değişim ve yönelimi neden meşru, gerekli ve belki de zaruri gördüklerini kısaca irdelemek isteriz. Konunun bir toplumsal bir de kurumsal veçhesi vardır, ki bunlara ikisini de doğrudan etkileyen üçüncü saç ayağı olarak siyasi veçheyi de eklemek kaçınılmazdır. Bu bağlamda, 2000'li yıllarda bütün değişimi etkileyen ve yönlendiren siyasi gelişmeleri asla göz ardı etmemek gerekir. 2002'de başlayıp hala devam AK Parti yönetiminin hem toplumu hem de bir kurum olarak Diyanet'i baştan sona etkilediği ve değiştirdiği unutulmamalıdır. Dolayısıyla, "Komşuları ile sıfır problem" isteyen bir partinin hükümet ettiği kurumun bastığı takvimlerde düşman vurgusunun azaltılması, zayıflatılması ve hatta toptan kaldırılması şaşırtıcı değildir. Aynı siyasi erk, 2007 yılından itibaren Diyanet merkez yönetiminde ve taşra teşkilatlarında akademisyenlerin ağırlığını artırmayı da tercih etmiştir. Milli manevi değerlere vurgunun azaltıldığı son iki dönem takviminin yayınlandığı zaman dilimindeki başkanların ve bir kısım yardımcılarının akademisyen olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Hükümetin

de desteğini arkalarına alan D.İ. Başkanları Bardakoğlu ve Görmez daha kapsayıcı, çoğulcu ve dışa dönük bir din anlayışını takvimlere yansıtmıştır. Ayrıca Görmez'in başkan yardımcısı olarak Bardakoğlu döneminde dini yayınlara hususi bir ilgi duyduğu da gözden kaçırılmamalıdır. Bu açıdan bakıldığında son iki takvimin mimarının Görmez olduğunu ifade etmek abartı olmayacaktır. Konunun bir tarafı dönüp dolaşıp ezeli problem olarak Diyanet'in özerkliği noktasında düğümlenecekse de tartışmanın yeri burası değildir.

Nihai olarak vurgulamak gerekirse, son iki takvimde öne çıkarıldığının aksine din sadece ayet ve hadislerin toplamı olmasa gerektir. Din aynı zamanda tarih, kültürel birikim, çekilen acılar ve yaşanan sevinçlerdir. Bazen bir çeşmenin nakışı, bazen de Tokyo'daki bir camidir, ebrudur, hüsn-ü hattır, tezyindir. Kısaca bizi biz yapan değerler; öze dönüş ve temel kaynaklara ulaşma düşüncesiyle, küresel ön kabullerle değişirse, görmezden gelinirse ve ıskalanırsa dinin önemli bir boyutu ihmal edilmiş olur. Din konusunda güçlü bir gösterge olan takvimlerin metinlerini seçerken başka yerlerden tamamlanıp telafi edilemeyecek, milli ve manevi kimliğimizi güçlendirecek metinlere yer vermek, bu metinlerdeki bilgileri pratik ve en yaygın şekilde geniş kitlelerin istifadesine sunmak, takvimleri daha da güçlü kılacaktır.

Kaynaklar/References

- Akgör, Necati, (2010) "Takvim", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 39, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, s. 487-490.
- DİB, (2002) *Diyanet Blok Takvimi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- DİB, (2007) *Diyanet Blok Takvimi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- DİB, (2011) *Diyanet Blok Takvimi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- DİB, (2015) *Diyanet Blok Takvimi*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Eagleton, Terry, (2004), *Edebiyat Kuramı*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Özel, İsmet, (1987), *Erbain*, İstanbul: İklim Yayınları.
- Şulul, Kasım, (2002), "Hicri Takvimin Ortaya Çıkışı", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4: s. 145-166.
- Ulaş, Sarp Erk, (2002), *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Unat, Yavuz, (2004) "Türklerde ve Müslümanlarda Zaman ve Takvim", *Türk Dünyası Nevruz Ansiklopedisi*, Editör: Öcal Oğuz, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Yenen, İbrahim ve Adem Sağır, (2013), "Yaygın Eğitsel Bir Metin Olarak Takvim: 2012 Yılı Diyanet Takvimi Örneği", *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu- II*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek, (2013), *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayınları.

